

ОБРАЗИ ПРЕДСТАВНИКОВ РІЗНИХ ЕТНОСІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАЛЕКТНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ СХІДНОЇ СЛОВАЧЧИНИ ТА ЧЕРНІВЕЧЧИНИ¹

IMAGES OF REPRESENTATIVES OF DIFFERENT ETHNIC GROUPS IN THE UKRAINIAN DIALECTAL PHRASEOLOGY OF EASTERN SLOVAKIA AND BUKOVYNA

Кузь Г.Т.,

orcid.org/0000-0003-0075-4657

кандидатка філологічних наук,

доцентка

Інституту україністики Пряшівського університету в Пряшеві (Словачина)

У статті розглядається специфіка функціонування етнонімів у складі діалектної фразеології буковинських та лемківських говірок української мови в лінгвокультурологічному та семантичному аспектах. Наголошується, що етноніми є не лише номінаціями етнічних груп, а й важливими носіями оцінних характеристик та стереотипних уявлень, які фіксують у мовній свідомості національно-культурну ідентифікацію й відображають опозицію «свій – чужий». Матеріалом дослідження слугують 112 діалектних фразеологічних одиниць (75 – у лемківських говірках Східної Словащини, 37 – у буковинських говірках України), зафіксовані у фразеологічних словниках, збірниках усної народної творчості та польових матеріалах. Застосовано описовий, компонентний, контекстуальний та концептуальний аналіз, що дозволило виявити як універсальні, так і регіонально зумовлені особливості семантики етнонімів.

У фразеології обох регіонів найчастотнішими є етноніми *циган* та *жид*, наділені переважно негативними конотаціями (хитрість, злодійкуватість, бідність, скупість, неохайність). У лемківському матеріалі частотними виступають також маляр/угорець і русин, тоді як у буковинському – *татарин* та *руський*, що пояснюється історичними контактами населення з відповідними етносами. Виявлено універсальні семантичні моделі, у яких етноніми маркують відхилення від норми, повільність, нетипову поведінку чи зовнішність, а також низку локально забарвлених стереотипів (угорці – «чужинці», татари – агресивні, русини – самоіронічно осмислювані тощо). Значну роль відіграють власні імена й прізвища, що функціонують як етномаркери й несуть стереотипні конотації.

Проведений аналіз підтверджує вкоріненість у діалектному мовленні історичних етнонімів *циган* та *жид*, на відміну від сучасних політкоректних відповідників *ром* та *євреї*. Фразеологізми з етнонімними компонентами постають важливим відображенням історичної пам'яті, культурної взаємодії та соціальних уявлень про «іншого» у буковинському та лемківському мовному просторі.

Ключові слова: діалектна фразеологічна одиниця, етнонім, етнічні стереотипи, Чернівецька область, Східна Словачина.

The article examines the specifics of the functioning of ethnonyms in the dialectal phraseology of Bukovynian and Lemko dialects of the Ukrainian language from a linguocultural and semantic perspective. It is emphasized that ethnonyms are not only designations of ethnic groups but also important carriers of evaluative characteristics and stereotypical perceptions, which fix national and cultural identification in linguistic consciousness and reflect the opposition “self – other.” The research material comprises 112 dialectal phraseological units (75 in Lemko dialects of Eastern Slovakia and 37 in Bukovynian dialects of Ukraine), recorded in phraseological dictionaries, collections of oral folklore, and field materials. Descriptive, component, contextual, and conceptual analysis methods are applied, which made it possible to identify both universal and regionally conditioned features of the semantics of ethnonyms.

In the phraseology of both regions, the most frequent ethnonyms are *tsyhan* ('Gypsy') and *zhyd* ('Jew'), predominantly endowed with negative connotations (cunning, thievishness, poverty, stinginess, untidiness). In the Lemko material, *Mad-yar/Hungarian* and *Rusyn* are also frequent, whereas in the Bukovynian material, *Tatar* and *Ruskyi* ('Russian') dominate, which is explained by the historical contacts of the local population with the corresponding ethnic groups. Universal semantic models are revealed, in which ethnonyms mark deviations from the norm, slowness, atypical behavior or appearance, as well as a set of locally colored stereotypes (Hungarians as “foreigners,” Tatars as aggressive, Rusyns interpreted with self-irony, etc.). Proper names and surnames play a significant role, functioning as ethnomarkers and carrying stereotypical connotations.

The analysis confirms the rootedness of the historical ethnonyms *tsyhan* and *zhyd* in dialect speech, in contrast to the modern politically correct equivalents *Rom* and *Yevrei* ('Jew'). Phraseological units with ethnonymic components serve as an important reflection of historical memory, cultural interaction, and social perceptions of the “other” in the Bukovynian and Lemko language space.

Key words: dialectal phraseological unit, ethnonym, ethnic stereotypes, Chernivtsi region, Eastern Slovakia.

¹ Роботу виконано в рамках наукових проєктів VEGA 1/0368/24 Medzijazykové frazeologické paralely v západoslovanskom a východoslovanskom kontexte; VEGA č.1/0135/24 Onomaziologické a sémaziologické parametre konfrontačného výskumu slovnej zásoby slovenského a ukrajinského jazyka.

Постановка проблеми. Мовотворчість людей включає не лише називання, але й характеристику та оцінку денотатів. Великою мірою це стосується етнонімів, які є номенами етнічних груп людей, етнічних угруповань у складі нації та груп споріднених народів. Назви представників інших етносів, як підтверджують численні дослідження, зазнають стереотипізації: формуються відповідні уявлення про представників інших етносів, які необхідні для творення нашого ставлення до чужого народу, моделі поведінки з ним. Етноніми відображають народні уявлення, які формуються у мовній свідомості та мають значний емоційний потенціал. Ці стереотипи можемо виявити на різних мовних рівнях: на рівні лексичному, вивчаючи семасіологічні аспекти номенів, мотивованих етнонімами, а також на фразеологічному та пареміологічному рівнях як таких, де фонові інформація присутня в розгорнутому вигляді.

Національно-культурна ідентифікація та самоідентифікація у мові реалізується в першу чергу за рахунок контекстного вживання етнонімів, прикладами яких є усталені вислови – фразеологізми та паремії. В усіх національних фразеологіях є одиниці, до складу яких входять етноніми, для кожної мови у конкретний період її розвитку характерний конкретний набір таких етнонімів, пов'язаний із історичним контекстом: він має специфіку і щодо якісного складу, і щодо частотності використання та оцінного забарвлення семантики. О. Рогач стосовно цього робить таке спостереження: «У народній фразеології початку нашого століття, представлений у збірниках М. Номиса (Матвія Симонова) та Івана Франка, найпоширенішими були такі етноніми: *циган, жид, поляк (лях), москаль, турок, татарин*, помітно рідше траплялися слова *німець, литвин, грек, волох, швед* [10, с. 14], а О. Левченко зазначає, що «найчастотнішими етнонімами-компонентами в українській фразеологічній системі є *москаль, жид та циган*» [7, с. 160]. Цей ряд для українців не випадковий, а зумовлений тим, що в національній концептосфері дається оцінка лише тим одиницям, які більшою або меншою мірою значущі для цієї культури, це або територіально близькі (*поляки*), або історично пов'язані народи (*євреї, цигани, турки, німці, росіяни*) [2, с. 311].

Аналіз досліджень. Різні компоненти фразеологічних одиниць неодноразово були об'єктом дослідження мовознавців, зокрема, чимало досліджень в українському мовознавстві присвячено ономастичній фразеології, тобто фразеології та пареміології із компонентами-онімами – антропонімами, топонімами, гідронімами, астроні-

мами та ін. (див., наприклад, праці Н. Бабич, Н. Москаленко, Н. Венжинович, Г. Кузь, О. Мороз, Л. Скрипник, Н. Пасік, М. Алефіренка та ін.). Етноніми як складники українських усталених зворотів належно ще не досліджені: їх вивченню присвячені поодинокі статті українських фразеологів. Обрана наукова проблема дотична до праць О. Рогач, присвячених порівняльному аспекту дослідження українських, російських, польських, англійських та французьких фразеологізмів з етнонімами структурному складі [10]; І. Агаркової, яка на матеріалі фразем та паремій із компонентами «євреї» та «цигани» спробувала окреслити етноментальні особливості представників інших народів [1]; стійкі народні порівняння із компонентами-етнонімами, зафіксовані на теренах Середнього Полісся, аналізує Г. Доброльова у статті «Із спостережень над етнонімами як складовими української поліської фразеології» [4]; опозицію *свій – чужий* в етносвідомості на матеріалі українських паремій розглядає О. Селіванова [11]. Стисло торкається назв етнічних груп як символічних складників сталих конструкцій О. Левченко у монографії «Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект» [7]. Цікаві спостереження стосовно етнонімів, які стали базою для творення діалектних назв понять різних ідеографічних сфер, знаходимо в працях І. Горохв'янюк [2, 3].

Окремо варто відзначити низку не пов'язаних із фразеологічним матеріалом, але назвичайно важливих з погляду поглиблення наукових уявлень про етномарковану лексику загальнотеоретичних праць. Динаміку репрезентації етнічності в різних типах дискурсивних практик і специфіку концептуалізації етнічності в англійському просторі розглядає Н. Мельник у статті «Етноніми та способи їх репрезентації в сучасній лінгвістиці» [8]; співіснуванню в українському науковому дискурсі останнього десятиліття традиційного етноніму *цигани* та етноніму-неологізму *роми* присвячена стаття Н. Зіневич «Етноніми *роми, цигани* в сучасному українському науковому дискурсі» [5].

Як бачимо, вивчення фразеології та пареміології з етномаркованою лексикою триває в різних напрямках, проте діалектна фразеологія буковинських та лемківських говірок з цього погляду ще не розглядалася, що й визначає **актуальність та новизну** дослідження. **Метою** цього дослідження є порівняльний лінгвокультурологічний аналіз фразеологічних одиниць з етнонімним компонентом в буковинських та лемківських говірках української мови. Фразеологія зазначених ареалів була обрана для порівняльного аналізу не випад-

ково: і Буковина, і словацька Лемківщина – територія з багатонаціональним населенням, з тривалою історією відмежованості від України у складі інших державних утворень, з порівняно нетривалим контактом з Російською імперією; разом з тим ці регіони мають свою історію колоніального минулого. **Об'єкт** дослідження – ДФО (діалектна фразеологічна одиниця) лемківських говірок Східної Словаччини та буковинських говірок України з компонентами-етнонімами в порівняльному аспекті, а **предмет** вивчення – їх семантика – як денотативна, так і конотативна. **Матеріалом** дослідження слугує вибірка ДФО із компонентами-назвами етносів, зафіксованих словником «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» (Вархол Н., Івченко А. 1990), збірником «З уст народу. Прислів'я, приказки, заклинання, примовки, загадки и приповідки Закарпаття» (Недзельський 1955), зібранням І. Югасевича, яке оприлюднив І. Панькевич під назвою «Час мовчати і час промовляти» (Панькевич 2015) та іншими джерелами, напр., науковими дослідженнями (Ганудель 2018) (разом вибрано 70 ДФО). Буковинська діалектна фразеологія вибрана зі словника «Фразеологізми і паремії Чернівецьчини» (2017) (37 ДФО).

Методи та методика дослідження. У роботі використовуємо описовий метод, а також методики компонентного та контекстного аналізу, а також концептуальний аналіз, де, шляхом понятійних і образних ознак окреслюється зміст відповідного концепту, що номінує певну націю або етнічну групу. Структурно-семантичний аналіз виділених одиниць дозволив виявити вербальне відображення поняття у картині світу носіїв аналізованих говірок української мови оцінного ставлення до представників різних національностей.

Виклад основного матеріалу. Діалектні фразеологізми та паремії в буковинських говірках Чернівецьчини та лемківських говірках Східної Словаччини включають значний пласт одиниць із компонентами, що маркують етнічну ідентифікацію: із словника «Фразеологізми та паремії Чернівецьчини» ми виписали більше 37 ДФО та з названих джерел лемківської фразеології – 75 ДФО. З погляду різноманітності етнонімів зіставлявані фразеосистеми відрізняються незначною мірою: в буковинській фразеології фіксуємо назви *жид*, *татарин*, *руський*, *москаль*, *циган*, *лях*, а в лемківській – *циган*, *турок*, *татарин*, *русин*, *жид*, *мадьяр/угорець*, *німець*, *лях*, що зумовлено історією окреслених регіонів (територія Східної Словаччини багато століть перебувала в складі Угорщини, своєю чергою Буковина була у складі

Османської імперії, а її частина – Бесарабія – деякий час у складі Російської імперії) та географічними обставинами, що визначали контакти з тим чи тим етносом. У буковинській фразеології найчастішим етнонімом-компонентом є назва *циган* (15 ДФО), частотними також є етномаркери *жид* (8 ДФО), *татарин* (5 ДФО). Цікаво, що ми не зафіксували вживання етноніма *турок* в буковинській фразеології, попри тісний історичний зв'язок Буковини із Османською імперією. У лемківській фразеології найчастотнішими компонентом-етнонімами є *циган* (10 ДФО) та *жид* (10 ДФО), далі – *мадьяр/угорець* (7 ДФО) та *русин* (5 ДФО). Стосовно етноніма *русин/руський/руський* варто відзначити, що на Буковині, як впливає з деяких контекстів, в яких цей компонент використовується, він переважно означає росіян, а не місцеве населення (напр., *Здибалиси рускі з москалями* [ФПЧ, с. 294], іронічна семантика тут формується на основі мовної гри, парадоксу: *руські і москалі* – одне й те ж), натомість на словацькій Лемківщині етнонім *русин* є назвою місцевого населення – етнічної групи українців. В обох діалектних фразеосистемах не зафіксовано назви *москаль*, яка широко представлена в інших говірках української мови. Очевидно, це спричинено географічним положенням територій побутування аналізованих говірок та порівняно короткою історією контактів із росіянами.

У буковинських фраземах та пареміях відобразилися загальноукраїнські стереотипи про представників етносів, з якими проживали поряд та взаємодіяли: **роми/цигани** характеризуються смаглявістю (*Цигани ніч розбирають* [ФПЧ, с. 338]; *Як (єк) не циган, то не мастиси вуглям* [ФПЧ, с. 347]; *Не (ни) циган, не масти сраку вуглям* [ФПЧ, с. 320], оманливістю та хитрістю (*водити очима, як циган на ярмарку*. Розглядати, шукаючи, що б украсти [ФПЧ, с. 66]; *крутити, як (єк) (ніби, мов) циган кіньми (сонцем) ким*. Розпоряджатися ким-небудь за власним розсудом; верховодити [ФПЧ, с. 125]) та легковажністю (*Лоша в кобилі, а циган вже довбню рихтує* [ФПЧ, с. 303]; *Сніг стопився – циган кожух продав* [ФПЧ, с. 327], неохайністю ((*ніби, мов) циган на блохи, зі сл. Багатий*. Дуже (багатий) [ФПЧ, с. 270]), **татари** – войовничістю та агресивністю (*Щоб его татари взяли!* [ФПЧ, с. 341]; *Татари щоб го взяли!* [ФПЧ, с. 330], **жиди/євреї** – скупістю (*За кумпанію і жид повівся* [ФПЧ, с. 292]; *Любімоси, ек браття (брати), а рахуймоси, ек жиди* [ФПЧ, с. 304], боягузливістю (*трястися, як жид на кучі*. Злякатися, принишкнути, сидіти тихо [ФПЧ, с. 217]; *як жид на войну, зі сл. збиратися*. Дуже повільно,

неохоче (збиратися) [ФПЧ, с. 242]); непунктуальністю (*Жидівське почекай*. Невідомо коли [ФПЧ, с. 93]); неохайністю (як у *жида вошей*. зі сл. *грошей*, *статків* та ін. Багато [ФПЧ, с. 267]).

Крім етнонімів, у називанні національних спільнот зрідка спостерігаємо використання символічних власних імен, які завдяки своїй популярності та поширеності можуть замінювати національні найменування: як *Беркові штани*, зі сл. розумний. ‘дурень’ [ФПЧ, с. 233]; як *Мошкові гатки*, зі сл. гарна, красна та ін. ‘негарна’ [ФПЧ, с. 250]; як *Соломонів патинок*, зі сл. розумний, учений. ‘нерозумний’ [ФПЧ, с. 261]. З плином часу деякі прізвищеві назви, що асоціюються із представниками певного етносу, набувають узагальненого значення ‘назва етносу’: *робити з себе Гакмана*. Удавати, прикидатися. ГАКМАН – єврейське прізвище [ФПЧ, с. 190]. Роль таких прізвищ у контексті фразеологізму наближається до ролі етнонімів: вони стають носіями стереотипних конотацій, які побутують у народі щодо етносів-сусідів.

У складі лемківських фразеологізмів та паремій фігурують назви етнічних спільнот: *цигани*, *турки*, *русини*, *жиди*, *мадяри* (угорці), *німці*, *ляхи* (75 ДФО). Як ми вже відзначали раніше, найчастотнішими є етноніми *жид* та *циган*, в яких відобразилися стереотипи про **жидів**, як про галасливих (*Гучати як жыды з бужні*. Галасувати, гамірно поводити себе [ФСЛГ, с. 56], діяльних, хитрих, скупих та нахабних (*Крутити шя як жыд по ярмарку*. Неспокійно поводити себе [ФСЛГ, с. 56]; *Жийме собі по братськи, а рахуймеся по жидівськи* [Недз., с. 109]; *Пхайеса, йак жыд до неба*. Про нахабного [Ган., с. 189]), стереотипи щодо особливостей релігійної та побутової культури (*Боятися як жыд солонины*. Дуже боятися [ФСЛГ, с. 55]; *Мати піняжі як жыд свинь*. Бути бідним [ФСЛГ, с. 102]; *Перекладати як жыдове сято*. Постійно змінювати що-небудь [ФСЛГ, с. 56]), зовнішнього вигляду (*Зароснутый, йак жыд*. [Ган., с. 197]) та ін. Щодо **ромів/циган**, то в лемківській фразеології вони постають: жвавими (*Свіжый як циганська іскра*. Дуже жвавий [ФСЛГ, с. 61]), хитрими та брехливими (*Циган мн'ясо, пан полиўку* [Ган., с. 196]; *Циганити аж са змирать*. Безсоромно брехати [ФСЛГ, с. 59]), здатними до нелогічних вчинків (*Як циганська дітина в зимі ягоди*. Бажати неможливого [ФСЛГ, с. 50]); у фраземіці відобразилися також спостереження про відмінності зовнішнього вигляду ромів (*чорний, як циган* [Ган., 197]; їх професійні преференції (*Цигане в брюсі гравуть (кому)*. Дуже голодний [ФСЛГ, с. 141]) та відмінну релі-

гійність (*довге, йак циганське віруйу* [Ган., с. 197]; *Розобрали, ги цигани церков* [Недз., с. 197]).

Угорці/мадяри як представники сусіднього етносу, що домінував на цих територіях протягом тривалого часу, наділені негативними характеристиками: вони виступають «чужинцями» (*Біда з бідую ходить, а мадьяр сам по собі* [Недз., с. 143]; *Мадьяр у долину, тікай русин на полонину* [Недз., с. 143]), говорять незрозумілою мовою (*Мондокать, ги би мадьяр* [Недз., с. 143]), недовіра до угорської адміністрації відобразилася у приповідках: *Заплатить ті угорська еклежія* (еклезія – церква, ‘ніхто не заплатить’) [Недз., с. 109]; *Заплатить ті угорський звон* [Недз., с. 109].

Самоіронією позначене вживання етноніма **русин** в лемківській фраземіці та пареміології: *Русин – пан по біді* [Недз., с. 203]; *Русин печений добрий* [Недз., с. 203]; *Русин мудрий по ярмарку* [Недз., с. 203]; *Два жиди – торг, два русини – битка* [Недз., с. 203]. Етноніми **турок**, **німець**, **лях** фігурують в типових моделях фразем із компонентом етномаркером: *Збераться як турок на море*. Дуже повільно збиратися [ФСЛГ, с. 134] – порівн., буковинське як *жид на войну* [ФПЧ, с. 242]; *Турок шалений*. Божевільна людина [ФСЛГ, с. 134]; *Не еден німець знимать дівкам з голови вінець* [Недз., с. 161]; *Перекладує, ги лях свято* [Недз., с. 173] – порівн. *Одкладати як циган сьвято* [ФСЛГ, с. 141].

В лемківській фразеології та пареміології також фіксуємо використання символічних власних імен, які виступають в ролі національних найменувань, зокрема жидівських імен: *Такый, йак Мойшійу бык*. [Ган., с. 197]; *Такый, йак Йанкил*. [Ган., с. 197]; *Такый, йак Мойшіпур*. [Ган., с. 197].

Висновки. Зіставний аналіз діалектної фразеології двох українських регіонів, в яких історично поряд жили і активно взаємодіяли представники різних етносів дає підстави виокремити певні універсальні особливості вираження дихотомії *свій – чужий*. Зокрема, наприклад, універсальну семантику ‘чужий, не такий, як треба’ з конотативним компонентом несхвалення не пов’язану із сприйняттям певної нації, виявляють фраземи із темпоральним значенням ‘тривалий час, довго, повільно’, в контекстах яких виступають різні етноніми: **турок** (*Збераться як турок на море* [ФСЛГ, с. 134]), **русин/ руський** (*Дати як руський місяць прийде* [ФСЛГ, с. 84]; *Руський рік* [ФСЛГ, с. 84]; *Руський місяць*. Дуже довго [ФПЧ, с. 199]), **угорець/угорський** (*Раз за угорськый рік* [Ган., с. 190]), **жид/жидівський** (*Довгий панський «міндьяр» тай жидовський «чекай»* [Недз., с. 153]; *Жидівське почекай*. Невідомо коли [ФПЧ, с. 92]),

циган (*ідут, як цигани з виплатов* [Ган., 197]). Із значенням 'відкладати щось постійно, довго не виконувати' з несхвальним конотативним компонентом виступають фразеологізми з компонентом: **лях** (*Перекладує, ги лях свято* [Недз., с. 173]), **жид** (*Перекладати як жыдове сято* [ФСЛГ, с. 56]), **циган** (*Одкладати як циган сьвято* [ФСЛГ, с. 141]). Нетипову поведінку чи зовнішній вигляд також у фразеології описують через зв'язок з іншими етносами: галасливість (*Гучати як жыды г бужні*). Галасувати, гамірно поводити себе [ФСЛГ, с. 56]; як (*єк*) (*ніби, мов*) **циганський міх**, зі сл. *соніти*. Голосно [ФПЧ, с. 270]; бути неохайним (*ніби, мов*) **циган на блохи**, зі сл. *Багатий*. Дуже (багатий) [ФПЧ, с. 270]; як у жида вошей. зі сл. *грошей, статків* та ін. Багато. [ФПЧ, с. 267]).

Разом з тим аналізований матеріал підтверджує і наявність стереотипів і спостережень, пов'язаних із конкретним етносом: так, лише **цигани** в обох говірках характеризуються як чорняві (*Цигани ніч розбирають* [ФПЧ, с. 338]; *чорний, як циган* [Ган., 197]), легковажні, брехливі та злодійкуваті (*Лоша в кобилі, а циган вже довбню рихтує* [ФПЧ, с. 303]; *водити очима, як (єк) циган на ярмарку*. Розглядати, шукаючи, що б украсти [ФПЧ, с. 66]; *Циганити аж са змиркать*. Безсоромно брехати [ФСЛГ, с. 59]), **жиди** – як скупі (*За кумпанію і жид повісився* [ФПЧ, с. 292]; *Жийме собі по братськи, а рахуймесья по жидівськи* [Недз., с. 109]) та метушливі (*Крутити шя як жыд по ярмарку*. Неспокійно поводити себе [ФСЛГ, с. 56]; *крутитися (крутитиси), як (єк) (ніби, мов) жид на соломі*. Безцільно, беззмістовно щось робити [ФПЧ, с. 292]), **татари** – войовничі та небезпечні (*Три рази до пари, щоб не з'їли татари* [ФСЛГ, с. 336]; *Щоб єго татари взяли!* [ФПЧ, с. 341]; *Пилує, ги би татари тіряли* [Недз., с. 179]).

Так само ексклюзивний характер мають окреслення професійних преференцій представників певних етносів, які зчитуються в аналізованих фразеологізмах та пареміях: **жиди** представлені як суспільна верства торгівців (*Два жиди – торг, два русини – битка* [Недз., с. 203]), **цигани** як народність, що традиційно знається на конях, коваальстві, але не на інших сферах господарювання (*Знається, як циган на вівцях: котра сива, тота і сита* [ФПЧ, с. 298]; *Кожен циган свою кобилу хвалить (фалит)* [ФПЧ, с. 303]; *крутити, як (єк) (ніби, мов) циган кіньми (сонцем)* ким. Розпоряджатися ким-небудь за власним розсудом; верховодити [ФПЧ, с. 125]; (як (*єк*) (*ніби, мов*) **циганський міх**, зі сл. *соніти*. Голосно [ФПЧ, с. 270]), а також музики (*Цигане в брюсі гравуть (кому)*. Дуже голодний [ФСЛГ, с. 141]).

Як в буковинських, так і в лемківських говірках існують фразеологізми та паремії із компонентом-етнонімом, утворені на основі різних прийомів мовної гри:

– парадоксу, каламбуру: *Знається, як циган на вівцях: котра сива, тота і сита* [ФПЧ, с. 298]; *Заробив, як циган на качалках: дві продав, решту на ньому поломил* [ФПЧ, с. 295]; *Здибалиси рускі з москалями* [ФПЧ, с. 294];

– протиставлення значення ДФО і конотації: як (*єк*) (*ніби, мов*) **циган на блохи**, зі сл. *Багатий*. Дуже (багатий) [ФПЧ, с. 270];

– прихованої антитези, що базується на асоціативному потенціалі етноніма: (*єк*) (*ніби, мов*) **циган на вівцях (звіздах)**, ірон. Не знатися [ФПЧ, с. 270]; *Мати піняжі як жыд свинь*. Бути бідним [ФСЛГ, с. 102]; як (*єк*) (*ніби, мов*) у бідного жида [ФПЧ, с. 266];

– паронимазії: *Німець з'їв хлібець* [Недз., с. 159];

– на основі енантеосемії формуються також порівняльні звороти, які об'єднує абстрактна образна модель «розумний (мудрий) + як + одяг (його частина; взуття) Соломона/інше жидівське ім'я» = 'дуже дурний': як *Соломонів патинок*, зі сл. розумний, учений. 'нерозумний' [ФПЧ, с. 261]; як *Беркові штани*, зі сл. розумний. 'дурень' [ФПЧ, с. 233]; порівн., як *Мошкові гатки*, зі сл. гарна, красна та ін. 'негарна' [ФПЧ, 2017, с. 250].

В більшості випадків навіть попри каламбур, словесну гру етноніми в контексті таких ДФО конотують здебільшого негативні оцінні характеристики.

О. Рогач звертає увагу на те, що «поза контекстом метафоричні образи з етнонімами можуть бути сприйняті як стихійні вияви ксенофобії [...] Проте співвіднесення їх з однотипним варіантом, де на місці етноніма виступає загальна назва [...] вказує на пріоритетність самої структурної моделі» [10, с. 13]. Так, наприклад, фразема *заробив, як циган на качалках* [ФПЧ, с. 295] має в українській мові багато варіантів із особовим ім'ям чи прізвиськом на місці етноніма: *заробив як Хома на качалках; виграв як Костюк на вовні; заробив як Заблоцький на милі; заробив як Мартин на милі; заробив як Луцько на милі; заробив (виграв) як Хома на булках (качалках, вовні); виграв як Пуцько на рибі; виграв як Тицький на мірці; заробив як Лейба на ранніх сливах; заробив як Мишко на лимонах* [9, с. 357]. Разом з тим «ксенофобність» деяких зафіксованих паремій очевидна і має своє коріння в протистояннях з сусідніми етносами в попередні періоди: *Не (ни) рад рад лях по зубах, ще хоче й по пуску* [ФПЧ, с. 317], у дея-

ких контекстах назва етносу є способом протиставлення *свій-чужий* (*Лях козакові не товариши* [ФПЧ, с. 304]; *Нехай хмара на Татари, а сонечко на християни* [ФПЧ, с. 315]; *Мадьяр у долину, тікай русин на полонину* [Недз., с. 143]).

Діалектна фразеологія і пареміологія буковинських і лемківських говірок підтверджує вкоріненість етнонімів *циган* та *жид*, на противагу сьогодинішньому політкоректному *ром* та радянському *євреї*. Погодимось із зауваженням Н. Зіневич, що «у східнослов'янських мовах етнонім *циган*, як історичний термін, не має виключно негативної і образливої конотації, як в мовах інших країн Європи, в яких це слово набуло негативного відтінку теж порівняно недавно» [5, с. 486], і що «термін *цигани*, – був і наразі залишається формою літературної мови, етнонімом нейтральної номінації на рівні формального спілкування в письмовій і розмовній мові» [5, с. 486–487]. Стосовно використання етнопозначення *євреї*, яке не зафіксовано жодного разу в нашому матеріалі, більшість дослідників цієї проблематики

сходяться на тому, що «назва ж євреї була імпортована разом з новою (радянською) владою. Вона звучала фальшиво, в народі не приживалась» [2, с. 316].

Таким чином, фрази з компонентом-етнонімом репрезентують історію та культуру України загалом і Буковини та словацької Лемківщини зокрема в усьому її різноманітті, відтворюють соціальну, політичну, національну картину регіонів. Загалом території буковинських та лемківських говірок характеризуються спільними історичними обставинами – віддаленістю та відмежованістю у складі різних державних утворень від «великої» України, багатонаціональним характером населення, що відображає компонентний склад етнонімів в аналізованих фразеологізмах та пареміях. Разом з тим як на рівні фразеологічних моделей, так і їх наповнення спостерігаємо наявність загальноукраїнських характерних особливостей у стереотипізації представників різних етносів через використання етнонімів у контексті сталих висловів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ СКОРОЧЕННЯ

Ган. – Ганудель З. За культурну національну єдність. Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2018. 410 с.

Недз. – Недзельський Є. З уст народу. Прислів'я, приказки, заклинання, примовки, загадки и приповідки Закарпаття. Пряшів, 1955. 363 с.

ФПЧ – Фразеологізми і паремії Чернівецьчини / Г. Т. Кузь та ін.. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2017. 352 с.

ФСЛГ – Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словащини. Братіслава - Пряшів, 1990. 160 с.

Юг. – Панькевич І. Час мовчати і час промовляти. Збірка закарпатоукраїнських народних прислів'їв Івана Югасевича з р. 1806. Ужгород : Видавництво «Гражда», 2015. 72 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агаркова І. Втілення стереотипних уявлень про етноментальні особливості представників інших народів у фразеології і пареміології української мови. *Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського* (Симферополь). 2011. Т. 24 (63), № 1, Ч. 2. С. 3–9.

2. Гороф'янюк І. Етноніми в українських діалектах: від номінації до наївної аксіології. *Studia Slavica*. 2018. 63 (2). С. 307–320.

3. Гороф'янюк І. Етноніми як база творення українських флорономенів. *Мовознавчі студії. Діалект у лінгвокультурологічному просторі*. Вип. 3. Дрогобич, 2010. С. 42–50.

4. Добролюбова Г. Із спостережень над етнонімами як складовими української поліської фразеології. *Етнолінгвістичні студії* : збірник наукових праць. Житомир, 2007. С. 95–104.

5. Зіневич Н. Етноніми *роми*, *цигани* в сучасному українському науковому дискурсі. *Das amen godi pala Lev Šerenkov. Romani historija, čhib taj kultura* / Eds. K. Kozhanov, M. Oslon, D. W. Halwachs. Graz, 2017. С. 484–500.

6. Кохан Ю. І. Фразеологія української мови як вияв стереотипних уявлень про етноментальні особливості представників інших народів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Філологія*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. С. 14–17.

7. Левченко О. Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект : монографія. Львів : ЛІДУ НАДУ, 2005. 352 с.

8. Мельник Н. Етноніми та способи їх репрезентації у сучасній лінгвістиці. *Лінгвістичні студії*, 70–82. URL: <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2020.39.6> (дата звернення: 20.08.2025).

9. Мороз О. А. Семантика та структура номінативних фразеологічних одиниць з компонентом «власне ім'я». *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова. 2011. Вип. 8. С. 353–360.

10. Рогач О.А. Відетнонімні фразеологізми. *Дивослово*. 1997. № 4. С. 14–15.
11. Селіванова О. Опозиція *свій/чужий* в етносвідомості (на матеріалі українських паремій). *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 26–34.
12. Шарманова Н., Вавринюк Т. Етноніми в паремійних кліше. *Proceedings of the 1st International Academic Conference «Science and Education in Australia, America and Eurasia: Fundamental and Applied Science»* (Australia, Melbourne, 25 June 2014). Vol. II. «Melbourne IADCES Press». Melbourne, 2014. P. 377–380.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025